

**Rahela Jurković**

Zagreb, Hrvatska  
[rahela\\_jurkovic@yahoo.com](mailto:rahela_jurkovic@yahoo.com)

## **Migranti i sport: nogomet kao prostor integracije izbjeglica u Hrvatskoj**

Integracija izbjeglica područje je koje je pobuđivalo relativno nedovoljan istraživački interes, posebno u zemljama Jugoistočne Europe, gdje su izbjeglice, u smislu osoba koje traže ili su dobile međunarodnu zaštitu nakon 2000. g. na temelju Ženevske konvencije o statusu izbjeglica iz 1951., nova migrantska zajednica. Na temelju kulturnoantropoloških kvalitativnih istraživanja provedenih od proljeća 2015. do jeseni 2017. g., u radu propitujem integraciju izbjeglica u Hrvatskoj kroz sport. Cilj je rada, na studiji slučaja Nogometnog kluba Zagreb 041, propitati koje sve dimenzije integracije sudjelovanje u sportskim aktivnostima može imati za osobe koje traže ili su dobile azil u Hrvatskoj. U radu se kompariraju rezultati dobiveni u zapadnoeuropskim empirijskim istraživanjima s onima dobivenim u Hrvatskoj, te se problematiziraju tvrdnje nekih od znanstvenika o upitnoj integrativnoj ulozi sporta i teze da je sport više prostor stvaranja distinkcije i statusa nego prostor inkluzije i građenja mostova između društva prihvata i imigranata.

*Ključne riječi:* integracija, izbjeglice, azilanti, tražitelji azila, integracija kroz sport

## **Migrants and Sport: Football as an Area for Integration of Refugees in Croatia**

Integration of refugees is an area that has been raising a relatively insufficient research interest, especially in the countries of the Southeast Europe, where the refugees, in the sense of persons who have been seeking for or were granted the international protection after the year 2000, and based on the 1951 Refugee Convention, represent a new migrant community. From the viewpoint of cultural anthropology and based on the qualitative research conducted from spring 2015 to autumn 2017, in this paper I discuss integration of refugees in Croatia through sport. The aim of the paper is to explore, based on the case study of Football Club Zagreb 041, which dimensions of integration participation in sport can have for persons that are seeking for or were granted asylum in Croatia. In doing so, the paper compares the results of other European empirical research with the ones obtained in Croatia, and it also questions theses of some scholars on questionable integrative role of sport, as well as the theses that sport is more an area of creating distinction and status than an area for inclusion and building social bridges between the host society and immigrants.

*Key words:* integration, refugees, asylees, asylum seekers, integration through sport

## Uvod

Prema Borgogniju i Digennaru, „brojni radovi nastoje pokazati da sudjelovanje u organiziranim sportskim aktivnostima može imati utjecaj na stupanj integracije grupa koje su u društveno nepovoljnom položaju (Stewart-Withers i Brook 2009; Levermore 2008; Stratton et al. 2005; Keogh 2002; Coatler et al. 2000)“ (Borgogni i Digennaro 2015, 114). Međutim, na novim se migrantskim zajednicama sport, kao izvor društvenog kapitala koji spaja i povezuje, manje istraživao (Galasinska 2010, prema Spracklen et al. 2015, 114). Izbjeglice koje traže ili su dobile međunarodnu zaštitu u Hrvatskoj nakon 2000. g., na temelju Ženevske konvencije o statusu izbjeglica iz 1951. g., dakle tražitelji azila i azilanti, predstavljaju upravo takve, „nove“ migrante. U periodu od 2006. do kraja 2017. g. Republika Hrvatska je odobrila međunarodnu zaštitu za 485 osoba (337 muškaraca i 148 žena, kako je bilo navedeno 1. ožujka 2018. na mrežnim stranicama hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova, [www.mup.hr](http://www.mup.hr)). Od toga, najveći broj zaštita odobren je u 2017. g., za 211 osoba. U ovom članku razmatram integraciju izbjeglica kroz sport, točnije nogomet. Istraživanje koje je osnova ovog rada provedeno je u okviru izrade moje doktorske disertacije (Jurković 2018), u razdoblju od ožujka 2015. do rujna 2017. g. Cilj rada je, na temelju studije slučaja Nogometnog kluba (NK) Zagreb 041, propitati koje sve dimenzije integracije (usp. Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a) može imati sudjelovanje u sportskim aktivnostima za osobe koje traže ili su dobile azil u Hrvatskoj. U radu se i problematizira kritičnost nekih istraživača o integrativnoj ulozi sporta i njihovo mišljenje da je sport više prostor stvaranja distinkcije i statusa nego inkluzije i građenja mostova između društva prihvata i imigranata (usp. Spracklen et al. 2015).

Generalni kontekst hrvatskog nogometa u vrijeme provođenja istraživanja i nastanka ovog rada je, ukratko, sljedeći. S jedne strane, nogomet u Republici Hrvatskoj od 1990-ih ne prestaje biti predmetom snažne politizacije i političke instrumentalizacije odozgo i/ili odozdo (usp. Vrcan 2003, 122) te je od svih sportova ostao „najizrazitiji pokazatelj pokušaja da se nastavi korištenje sporta u političke svrhe“ (Lalić 2018, 209), pri čemu su mnogi političari i drugi akteri preko nogometa osnaživali ili pokušavali osnažiti svoj socijalni, simbolički i ekonomski kapital (Lalić 2018, 378). S druge strane, posljednjih je godina u Hrvatskoj prisutan internacionalno zastupljeni pokret Protiv modernog nogometa (engl.: Against Modern Football ili AMF), vezan, između ostalog, uz pobune navijača nogometnih klubova upravo protiv sprege između uprava nogometnih klubova i politike. Tako su u Hrvatskoj nastali klubovi Varteks Varaždin i Futsal Dinamo. O navijačima i klubovima vezanim uz pokret AMF u Hrvatskoj pisali su Perasović i Mustapić (2013; 2017), Šantek i Vukušić (2016), Tregoures i Šantek (2017), Vukušić i Miošić (2017). U kontekstu istraživanja integracije azilanata kroz nogometni klub, niti jedan hrvatski nogometni klub koji se takmiči u nekoj od službenih hrvatskih nogometnih liga nema integraciju izbjeglica kao izričito navedeni cilj, osim kluba koji istražujem u ovom radu: NK Zagreba 041.

## Metodologija

Polazeći od Swanbornove definicije studije slučaja (2010, 13), istraživanju NK Zagreba 041 (u daljnjem tekstu i: Klub) pristupila sam kao studiji društvenog fenomena koja se provodi unutar granica jedne društvene grupe (sportskog kluba) i prirodnog konteksta u kojem se proučavani fenomen događa: utakmica, sastanaka, skupština i neformalnih druženja ljudi koje okuplja Klub. Prateći ga unutar razdoblja dužeg od dvije godine, u studiji slučaja koristila sam nekoliko izvora podataka, od kojih su glavni bili: dostupni dokumenti (mrežne stranice i prezentacije Kluba), medijski napisi o Klubu, objavljeni istraživački radovi o Klubu; kao i otvoreni i polustrukturirani intervjui s članovima Kluba, navijačima, tražiteljima azila i azilantima koji su na bilo koji način bili povezani s Klubom te promatranje sa sudjelovanjem. Polazeći od metode utemeljene teorije, istraživačka su mi se pitanja sama postavljala i otvarala kako je tekao moj terenski rad (usp. Charmaz 2011) u kojem sam nastojala zahvatiti cjeloviti fenomen NK Zagreba 041 jer mi se jedino tako činilo mogućim dobiti jasnije uvide o nastojanjima i uspjesima Kluba vezanima uz integraciju izbjeglica. Parafrazirajući Geertzovu tvrdnju da antropolozi ne istražuju sela, već istražuju u selima (prema Potkonjak 2014, 17), istraživala sam ne (samo) integraciju izbjeglica unutar NK Zagreba 041, već sam istraživala unutar Kluba, obuhvaćajući sve njegove aspekte koji su se pokazali važnima za razumijevanje načina njegova funkcioniranja pa time i cilja koji si je postavio: integraciju izbjeglica. Takav pristup mi je pomogao izbjeći ono što je Becker (prema Hodges i Brentin 2017, 4) ocijenio problematičnim u situacijama u kojima istraživači zauzimaju određene strane: kada sociološki i etnografski opisi dođu do toga da skrivaju ključne aspekte interakcije u grupi kako bi je opisali u posebno pozitivnom ili negativnom svjetlu. Kako sam početkom 2016. g. postala članica Kluba i redovito sudjelovala na utakmicama nogometnog tima, ponekad mi je bilo teško napraviti istraživački pomak i ne promatrati Klub samo kroz pozitivno svjetlo, sa stajališta osobe koja navija za ili podržava Klub, što je pozicija koja se lako zauzima kada sudjelujemo u slobodnoj aktivnosti koja je već sama po sebi mjesto konstrukcije društvenog kapitala (usp. Spracklen et al. 2015, 115). No, temeljeći svoje istraživanje na etnografiji pojedinačnog (Abu-Lughod 1991) i dugotrajno bivajući na terenu, došla sam do rezultata koji ukazuju na heterogene društvene procese koji se otkrivaju između osoba vezanih uz Klub: „ljudi s njihovim vrijednostima, očekivanjima, mišljenjima, percepcijama, kontroverzama, odlukama, međusobnim odnosima i ponašanjem“ (Swanborn 2010, 13).

## Teorijska polazišta

Koncept integracije, koji „nastavlja biti kontroverzan i uzrokom žustrih debata“ (Castles et al. 2002, 21), Penninx je jednostavno definirao kao „proces postajanja prihvaćenim članom društva“ (2007, 10). U recentnijim europskim istraživanjima znanstvenici su identificirali dimenzije koje sadrži integracija imigranata u društvo. Tako je Esser (2001, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a, 13) identificirao četiri dimenzije integracije: kulturalizaciju (sličnu socijalizaciji), smještaj (označuje poziciju u društvu), interakciju (znači društvene

odnose i mreže) i identifikaciju (pripadanje), pri čemu je u zadnjoj dimenziji, identifikacijskoj, naglasak bio na subjektivizaciji integracijskog procesa, tj. percepciji integracije s polazišta samih migranata. Heckmann i Schnapper (2003, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a, 13) razlikovali su strukturnu, kulturnu (akulturaciju), interakcijsku i identifikacijsku dimenziju integraciju. Iz takve perspektive, prema Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a, 13), integracijska dinamika i brzine bile su različite za svaku od dimenzija, dok su procesi strukturne marginalizacije i nejednakosti za integraciju postajali ključni. Nadalje, Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a) razlikuju tri dimenzije integracije: pravno-političku, društveno-ekonomsku i kulturno-religijsku dimenziju. Društveno-ekonomska dimenzija integracije obuhvaća pristup i sudjelovanje imigranata u onim domenama društveno-ekonomskog života koje su važne za bilo kojeg drugog rezidenta. Istraživanja ove dimenzije, prema autorima, obuhvaćaju pitanja poput ovih: imaju li imigranti jednak pristup institucionalnoj infrastrukturi pri nalaženju posla, smještaja, obrazovanja i zdravstvene skrbi? Kulturno-religijska dimenzija integracije odnosi se na područje *percepcija i praksi* imigranata i društva primitka (Penninx i Garcés-Mascareñas 2016b, 159) kao i na njihove recipročne reakcije na razliku i različitost. Na području istraživanja integracije imigranata kroz sport, istraživanje Spracklena et al. (2015) kritički je propitalo pozitivnu ulogu sporta u suzbijanju isključenosti, poticanju inkluzije i konstruiranju interkulturalizma, što mu mnogi donositelji odluka i znanstvenici hipotetički pripisuju. Utvrdili su da sport „obavlja posao hegemonije na način da čini Drugima i isključuje grupe nižeg statusa, posebno tamo gdje je dio nekritičke ponude slobodnih aktivnosti“ (Spracklen et al. 2015, 126). Premda ne sugeriraju da sport nema potencijala, ističu da je sport „skloniji reafirmirati Drugost i elitističku distinkciju“, dodajući tome da se moderni sport „koristi kako bi stvorio distinkciju i status“, te da „niti jedan oblik društvenog kapitala ne može zamijeniti ekonomski kapital investiran u mnoge vrste sporta“ (Spracklen et al. 2015, 126).

Od svih navedenih dimenzija, igranje za nogometni klub ili treniranje nogometnog kluba u podjeli kakvu su predložili Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a) zahvaća društveno-ekonomsku i kulturno-religijsku dimenziju, budući da uključuje dimenziju prihvaćanja u društvo kakvo čini nogometni klub i njegovi navijači te dimenziju kulture – obostranog prihvaćanja nepisane kulture ponašanja i vrijednosti kluba te prihvaćanja kulture svakog od igrača ili trenera koji sudjeluju u radu kluba. Ta je dimenzija u tome slična s Esserovom dimenzijom kulturalizacije (2001, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a, 13), bliske socijalizaciji. Međutim, kako će se detaljnije izložiti u daljnjem tekstu koji predstavlja rezultate istraživanja, sudjelovanje u nogometnom timu može značiti i identifikacijsku dimenziju integracije te, suprotno tvrdnjama Spracklena et al. (2015), imati integrativnu ulogu.

## **NK Zagreb 041: nastanak, ciljevi i vrijednosti**

NK Zagreb 041 osnovan je u prosincu 2014. g. kao prva direktnodemokratski organizirana sportska udruga u Hrvatskoj. Kako je 15. veljače

2018. navedeno na mrežnoj stranici Kluba ([www.nkzagreb041.hr](http://www.nkzagreb041.hr)), direktna demokracija „postavlja subjekt demokracije na čelo svih odluka. Ona daje mogućnost svim članovima da jednako participiraju u odlukama koje se donose“. Na skupštini Kluba donose se sve bitne odluke o kojima odlučuju svi njegovi prisutni članovi, a radne grupe Kluba su „nosioci cijelog posla“ i u njih se može uključiti svaki član. Godine 2017. Klub je imao 183 člana, porijeklom iz više zemalja: Hrvatske, Slovenije, Australije, Engleske, Njemačke, Slovačke, Portugala, Sjedinjenih Američkih Država. Financira se isključivo članarinama, donacijama i novcem koji se dobije iz projekata u kojima sudjeluje, uglavnom zajedno s udrugama civilnog društva, članicama Kluba. NK Zagreb 041 igra u Trećoj zagrebačkoj ligi (zadnjoj hrvatskoj službenoj ligi) i svoju prvu službenu utakmicu odigrao je u rujnu 2015. g. Domaće utakmice igra na terenu drugog nogometnog kluba u zagrebačkoj četvrti Dugave, u kojoj je smješteno i prihvatilište za tražitelje azila, znano kao Porin<sup>1</sup>.

Vrijednosti za koje se Klub zalaže definirane su kao: „protiv modernog nogometa, protiv bilo kojeg oblika diskriminacije, samoupravljanje – autonomno upravljanje, rad u i sa lokalnom zajednicom, integracija, podržavanje inicijativa koje dijele naše vrijednosti, nogomet za sve i svi za nogomet“<sup>2</sup>. Klub je nastao po uzoru na druge europske nogometne klubove koji su bili osnovani u protest protiv nogometa koji je isključivo vođen komercijalizacijom i profitom. Takvi su bili, na primjer, klubovi F. C. United of Manchester, SV Austria Salzburg, CS Lebowski, HFC Falke.

Ideja o osnivanju sličnog kluba u Zagrebu došla je od dijela članova navijačke grupe Bijeli anđeli, koji su navijali za nekada hrvatski prvoligaški NK Zagreb. Razočarani načinom vođenja tog nogometnog kluba te općenito sa stanjem u hrvatskom nogometu, Bijeli anđeli su odlučili osnovati svoj nogometni klub. Ideji su se pridružili i neki drugi ljudi, koji nisu bili primarno nogometni navijači, već su osnivanje nogometnog kluba prihvatili kao mogućnost za implementaciju nekih drugih građanskih inicijativa, prvenstveno borbe protiv rasizma i diskriminacije. Tako su Vukušić i Miočić (2017) ustvrdili da je NK Zagreb 041 jedini ljevičarski hrvatski nogometni klub, kojemu nogomet nije jedini centar fokusa, već su to i razne društvene aktivnosti kao što su „implementacija klasičnih ljevičarskih političkih ideja kao što su antirasizam, antihomofobija, integracija izbjeglica u društvo i općenito rad u zajednici“ (2017, 11). Time su se, prema istim autorima, navijači Zagreba 041 distancirali od tradicionalnog razumijevanja navijačke supkulture i stvorili nov, „hibridni“ supkulturni identitet u kojem su „aktivistički (politički i socijalni) identitet i identitet nogometnog navijača neodvojivi i oblikuju jaku novu vrstu osnove upravljanja klubom“ (Vukušić i Miočić 2017, 11)<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Naziv Porin dolazi od naziva hotela (Hotel Porin) koji je bio smješten sve do 2011. u zgradi u kojoj se sada (i od 2011. g.) nalazi Prihvatilište za tražitelje azila.

<sup>2</sup> Izvor: prezentacija članova NK Zagreb 041, održana na Tribini „Protiv modernog nogometa“ u travnju 2017. g. u prostorijama Kluba studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

<sup>3</sup> Propitivanje „ljevičarskog“ atributa koji navedeni autori pripisuju NK Zagrebu zahtijevalo bi posebnu analizu i raspravu koja nadilazi opseg i temu ovoga rada.

Međutim, etnografija pojedinačnog (Abu-Lughod 1991), polazište istraživanja predstavljenog u ovom radu, osporava tu tezu jer otkriva da se ta dva identiteta ne poklapaju u Klubu uvijek. To nepoklapanje nadalje proizvodi nezadovoljstvo jednog dijela navijača događanjima vezanim uz Klub koje potom rezultira odlukom da se ne odustane od identiteta navijača (Bijelog anđela), ali i da se ne prihvati identitet člana Kluba. Jedan od navijača, član Bijelih anđela, objasnio mi je da je bio protiv osnivanja Kluba i da nije njegov član jer je smatrao da nemaju „masu“, ljude potrebne za vođenje jednog nogometnog kluba. Bio je skeptičan i pesimističan i oko budućnosti Kluba: „pošto mislim da je to prevelika kriška kolača koju mi ne možemo pojesti jer mi imamo premali fond ljudi koji će se baviti Klubom. I to se sad vidi, to se uvijek vidi na utakmicama da fali ljudi oko organizacije tih nekih stvari“. Objasnio mi je i da postoji razlika između navijača, Bijelih anđela, i ljudi koji dođu na teren bodriti Klub te da su ovi potonji „fanovi“, ljudi koji podržavaju Klub i kojima se više sviđa „ta neka ljevičarska špreha“<sup>4</sup> nego sam nogomet. Nadalje, problem je vidio i u NGO-izaciji<sup>5</sup> Kluba, objašnjavajući to na sljedeći način:

„mi se svi borimo protiv nekakvog kapitalizma, protiv nekakve mafije, protiv nekakve nepravde i protiv svih tih nekakvih modernih stvari, i protiv Europske unije... a onda se primaju novci od te iste države, primat će se novci i preko projekata koji su sponzorirani od Europske unije, od Grada Zagreba... i onda mi je to sve isto kontradiktorno... Po meni, ja mislim da smo mi opet ušli u priču oko modernog nogometa i da smo mi opet unutar sistema... meni je to nekako promašena bit, i zato se ne želim učlaniti u Klub jer ja sam protiv toga“.

Kazivanja ovog Bijelog anđela potvrdila su i neka od istraživanja koja je o Anđelima proveo Hodges (2015, 2016, 2016a), pišući o otporu nekih od članova Anđela prema „NGO“-smjeru razvoja Kluba, s argumentom da to odvodi udrugu od nogometno fokusiranih aktivnosti na terenu. Drugi članovi su takvu uključenost u projekt pravdali kao način dolaženja do sredstava za opremu koja će se kasnije moći koristiti kao oprema kluba (Hodges 2015, 11).

Financiranje Kluba postalo je jedan od njegovih ključnih izazova na početku sezone 2017./2018. jer je sudjelovanje u službenoj nogometnoj hrvatskoj ligi, prema riječima navijača: pa makar to bio „sedmi rang natjecanja... ful amaterski“, značilo i trošak za Klub, u iznosu od oko 8.000 eura po jednoj nogometnoj sezoni.

Navedena kritičnost organizacije Kluba i njegovog vođenja koje naginje prema NGOizaciji kao načinu financiranja obaveza koje proizlaze iz činjenice da se Klub takmiči u hrvatskoj nogometnoj ligi, indirektno se odražava i na integrativnu ulogu Kluba. Naime, fokus rada članova Kluba (koji na svemu rade volonterski) okreće se više načinima podmirivanja financijskih obaveza (što rezultira i

<sup>4</sup> Špreha, u žargonu: govor, diskurs.

<sup>5</sup> NGO je kratica od engl. Non-Governmental Organisation – nevladina udruga.

određenim frustracijama), a manje međuljudskim odnosima i interakciji koji su ključni za privlačenje novih članova u Klub, bilo da se radi o azilantima ili članovima lokalne zajednice.

## **Aktivnosti Bijelih anđela i NK Zagreba 041 koje uključuju izbjeglice**

Začetnici NK Zagreba 041, članovi udruge Bijeli anđeli (u nastavku: Anđeli), započeli su već oko 2011. g. druženja s izbjeglicama. To su bile nogometne utakmice organizirane uglavnom preko nevladine udruge Centar za mirovne studije ([www.cms.hr](http://www.cms.hr)) koja je provodila projekte koji su uključivali tražitelje azila i azilante. U takvim utakmicama nogomet su igrali tražitelji azila protiv navijača, Anđela koji su amaterski igrali nogomet. Kazivač, član Anđela, rekao mi je da su igrali „s azilantima nogomet zbog toga što uopće nije bilo bitno tko je šta nego je bitna bila samo igra“. Hodges je pisao i o aktivnostima koji su Anđeli provodili s mrežom navijača FARE (Football against Racism in Europe), preko koje su distribuirani mali iznosi novca za tjedan u kojem bi navijačka udruga ili nogometni klub organizirali uglavnom ne-natjecateljske turnire, „na kojima se slikaju sa zastavom FARE-a i promoviraju rasnu jednakost u nogometu“ (Hodges 2015, 7). Tada su se redovito pozivali tražitelji azila, „grupa s kojom su Anđeli u redovitom kontaktu“, da sudjeluju na turniru koji se sastojao od timova uglavnom sastavljenih od članova raznih nevladinih udruga i ljevičarskih grupa (Hodges 2015, 7). U polustrukturiranom intervjuu s kazivačem koji je član Kluba i aktivan u radu s djecom izbjeglicama, saznala sam da je rad s izbjeglicama već na osnivačkoj skupštini Kluba, krajem 2014. g., bio predviđen kao važan dio aktivnosti Kluba. No, problemi s tražiteljima azila i azilantima su bili ti da ih je teško bilo registrirati u Hrvatskom nogometnom savezu (HNS-u). Naime, Međunarodna federacija nogometnih saveza (FIFA) inzistirala je da kod registracije nogometnog igrača u nekom nogometnom savezu igrač (stranac) donese ili ispisnicu iz svog matičnog saveza ili potvrdu da nikada nije bio upisan u nogometni savez u svojoj zemlji. Tražiteljima azila i azilantima bilo je najčešće nemoguće dobiti takve potvrde. Klub je uspio bio postići kompromis s HNS-om da za njih policijska uprava izda potvrdu da se „ti ljudi stvarno ne smiju javiti u svoju zemlju, da su tamo u nekom problemu, da su tražitelji azila ili azilanti i da se ne smiju javiti“, kako je rekao kazivač član Kluba. Nakon toga bi ti igrači dobivali dozvolu za igranje nogometa za Klub. No, svaki se takav slučaj rješavao individualno, postupak je dosta dugo trajao i nikada nije bilo sigurno hoće li policijska uprava izdati potvrdu za tražitelja azila i azilanta ili neće. Uz to, postojalo je i pravilo o tome koliko stranaca može biti u jednom trenutku na terenu, a u ligi u kojoj se takmičio Klub u jednom trenutku na terenu je moglo biti najviše dva stranca, točnije državljana zemalja koje nisu članice Europske unije.

Na utakmicama koje je igrao NK Zagreb 041 uvijek je bilo veselo, pjevale su se navijačke pjesme iz sveg glasa, svirali su se bubnjevi. Na ogradi oko igrališta često su bili izvješeni transparenti s natpisima „Izbjeglice dobrodošle“ i „Sve boje su lijepe“. U nekim trenucima palile bi se i baklje, inače zabranjene. Kazivač navijač objasnio mi je da se baklje prvenstveno pale „zbog emocija: nema ništa

ljepše kad se pjesma ori, oko tebe je stotinu istomišljenika i onda ne'ko zakuri baklju. Točka na i. Nešto najljepše“, dodajući da se baklje pale i „radi dojma, koreografije koja izgleda spektakularno“. Ovo govori o svojevrsnoj karnevaleskosti navijača Kluba, kao suprotnosti huliganizmu, od kojeg se razlikuje po izostanku nasilja na tribinama (usp. Perasović i Mustapić 2017). U kućici uz nogometni teren često se kuhala hrana. Kuhari i svi ostali koji su sudjelovali u organizaciji utakmica, kao i svi igrači i trener, radili su taj posao volonterski, bez novčane naknade. Na utakmicama bi na početku bilo dvadesetak ili tridesetak gledatelja da bi postepeno još dolazilo ljudi i do kraja utakmice bi se skupilo između 50 i 100 ljudi. Na neke značajnije utakmice došlo bi i do 200 ljudi. Na utakmicama su ime Zagreba skandirali svi na tribinama i van tribina: mlađi i stariji muškarci, žene, djeca; uključujući tražitelje azila i azilante. Djeca izbjeglice mahale bi zastavama Kluba i udarala u bubnjeve. Kada bi igrači Kluba zabili gol, svi su bili sretni, skandirali glasno i više puta „Zagreb, Zagreb“. Na jednoj od utakmica u proljeće 2017. g. došlo je nekoliko dječaka iz Porina, u dobi od oko 8 do 10 godina. Smjestili su se u centralnom dijelu tribine, među odraslima, veselili se, skakali, pričali njemački<sup>6</sup>, hrvatski, farski. Na spomenutoj utakmici susrela sam i azilanta porijeklom iz Konga koji je bio muzičar i na tribini bi obično bubnjao. Upoznala sam tada i Portugalca koji živi u Engleskoj. Njemu je to bio drugi put u sezoni kako je došao na utakmicu Kluba i došao je u Zagreb na vikend, isključivo zbog utakmice. Znao je od prije za Bijele anđele i saznao da su osnovali Klub. To je bila „ljubav na prvi pogled“, rekao je. Postojali su slični klubovi i u Engleskoj, na primjer Clapton Ultras, ali mi je objasnio da je u Hrvatskoj našao nešto što je sličnije nogometu kakav se igra i gleda u Portugalu: „više je slobode, sreće... jednostavno je bolje“. U jednom trenutku sam ga vidjela kako drži baklju iz koje je šikljao plavi dim, te kako vodi navijačku pjesmu, na hrvatskom jeziku, izgovarajući prve dvije riječi, nakon koje je ostatak pjesme pjevala cijela tribina: „Zagrebe moj, volim te ja, lediš mi krv u žilama, zbog plave boje gubim razum ja...“.

Navedeni *gusti opis* (Geertz 1998) atmosfere s utakmica Kluba pokazuje kako je identifikacijska dimenzija integracije (usp. Esser 2001 i Heckmann i Schnapper 2003, prema Garcés-Mascreñas 2016a) s Klubom ostvarivana na razini gledatelja, i to ne samo azilanata, već i migranata koji povremeno migriraju unutar Europe motivirani nogometnim utakmicama na kojima se ne samo dobro osjećaju, već se osjećaju i kao „kod kuće“.

## Etnografije pojedinačnog: trener i igrač Kluba

Klub je u sezoni 2015./2016., imao u svojim redovima dvije osobe koje su dobile azil u Hrvatskoj: trenera i igrača. S obojicom sam vodila više otvorenih i polustrukturiranih intervjua.

---

<sup>6</sup> Radilo se o djeci koja su neko vrijeme provela u prihvatilištima za izbjeglice u Austriji da bi potom, s roditeljima, bila deportirana u Hrvatsku jer su na putu „za Zapad“, krajem 2015. ili početkom 2016. g., prošli kroz Hrvatsku.

Trener Kluba (star 35 godina) dobio je 2015. g. azil u Hrvatskoj. On je bio profesionalni igrač nogometa u Nigeriji, zemlji svog porijekla. Dok je kao dječak igrao nogomet, uzor mu je bio hrvatski nogometaš Zvonimir Boban i čak je po njemu dobio nadimak „Boban“. Kao profesionalni nogometaš je 2004. g. došao u Europu, igrati za crnogorski klub Jedinstvo Bijelo Polje na dvije godine i potom se vratio u Nigeriju. Tamo je bio napadnut, proveo je neko vrijeme u bolnici te je 2011. g. odlučio drugi put napustiti Nigeriju, ovaj put kao izbjeglica. Završio je u Hrvatskoj, u prihvatilištu za tražitelje azila u Zagrebu, gdje je proveo dvije godine čekajući na azil. U Porinu je počeo ohrabrivati druge tražitelje azila da počnu igrati nogomet, a Crveni križ im je osigurao teren: „U nogometu nismo se osjećali kao tražitelji azila već samo kao igrači, koji se bave sportom sasvim prirodno, kao svi ostali“ (Womack i Balta 2017). S trenerom sam vodila razgovore u ljeto 2017. g., kada više nije bio trener NK Zagreba 041 jer je zbog poslovnih i privatnih obaveza bio prisiljen odustati od posla trenera Kluba, koji je radio volonterski (bez dobivanja novčane naknade). Pričali smo o integraciji i njegovim iskustvima nogometnog trenera. Rekao je da smatra da je integracija „veliki proces koji zahtijeva puno strpljenja“ i da se o njoj treba učiti od ljudi koji su bili u sličnoj situaciji jer se drugačije integracija ne može shvatiti: „netko tko živi sa svojim roditeljima i ima sve što mu je potrebno nikad neće shvatiti što je integracija.“ Porin (prihvatilište za tražitelje azila) bila je njegova najveća škola u životu, tamo je dobio najviše znanja jer je tamo morao živjeti s raznim ljudima, iz raznih dijelova svijeta, koji pričaju razne jezike i imaju različite poglede na život. O procesu integracije puno je naučio i kroz nogomet u koji se uključio dok je čekao azil u prihvatilištu. Rekao je: „Kada smo počeli igrati, nije bilo važno otkuda je tko, koje je vjeroispovijesti“. Sjeća se da su policajci i ljudi iz Crvenog križa koji su radili u Porinu gledali njih, tražitelje azila, kako igraju nogomet i to je za njega bilo „jako lijepo“ jer je to bila jedina stvar koja ih je privukla, nešto što su uočili i htjeli pratiti. Kako je kazivač rekao, tražitelji azila su igrali s radošću, a policija ih je gledala i svi su bili sretni. Tako je etnografija pojedinačnog (Abu-Lughod 1991) pokazala da prihvatilište za tražitelje azila ne mora uvijek biti „područje nesigurnosti“ u kojem se teško gradi povjerenje između tražitelja azila i zaposlenih službenika (usp. Pozniak i Petrović 2014). Tražitelji azila koje je on trenirao znali bi igrati i protiv ekipe roditelja djece hrvatskog porijekla koja su trenirala za NK Utrinu, lokalni klub smješten nedaleko od Porina. Tražitelji azila su uglavnom pobjeđivali roditelje, a jednom zgodom ga je predsjednik NK Utrine pitao bi li htio trenirati djecu. Kazivač je na to odgovorio da ne poznaje dobro hrvatski jezik i da ne može komunicirati s djecom, no predsjednik mu je rekao da to nije važno, da „nogomet govori samo jednim jezikom“. Kazivač je na to dodao: „to nikada neću zaboraviti i odabrao sam ono što mi je rekao te počeo trenirati djecu“. To je bilo 2014. godine. Trenirao bi tada ujutro tražitelje azila, a navečer djecu. Rekao mi je da je „Utrina“ uvijek u njegovom srcu jer su

„to ljudi koji su me prihvatili bez ikakvog razloga, bez interesa, samo iz ljubavi. Tu se ne radi o marketingu, ne radi se o tražitelju azila, već je to samo ljubav. Stalo im je bilo do mene, voljeli su me. Poštovali su me kao ljudsko biće, a ne kao tražitelja azila, ne kao trenera kojeg žele iskoristiti, već kao nekoga koga samo vole. To je nešto što sam vidio u

očima tih roditelja... Zato sam bio tako sretan kada su mi dali tu priliku“.

Godine 2015. dobio je ponudu od NK Zagreb 041 da trenira njegove igrače. To je bilo, prema njegovim riječima, „vrlo, vrlo teško u početku jer sam imao igrače od kojih neki nikada nisu igrali na velikom terenu, neki nisu ni razumjeli što igranje nogometa na velikom terenu znači“. Rekao je da je s nogometnim timom htio postići rezultate, a to je bilo moguće samo uz postojanje discipline. U radu s Klubom uočio je da stariji igrači nisu blagonaklono gledali na mlađe igrače koje je on htio uključiti u tim bez obzira što griješe, smatrajući da mlađi igrači donose potrebnu energiju i dinamiku nogometnom timu. Osim toga, oni su i budućnost svakog nogometnog kluba. Na to je dodao: „Ako Klub nema razumijevanje da treba stvoriti prostor za mlađe igrače, ljude iz Hrvatske, stvoriti prostor za igru, uživaju u igri i da ih se prihvaća s ljubavi, kako će onda stvoriti prostor za strance?“.

Dodao je i da je, otkad je prestao trenirati Klub, dolazio i dalje na utakmice Kluba te bi se uvijek odazvao kada su ga zvali ili ga pitali da im u nečemu pomogne. To je činio jer „još uvijek voli Klub“. Pričajući dalje o svojoj uključenosti u Klub, rekao je da su mu neki članovi govorili da je on identitet Kluba (usp. identifikacijska dimenzija integracije, Esser 2001 i Heckmann & Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a). On to nije htio biti jer bi to značilo da u nogometnom timu nisu svi jednaki, što nije mogao prihvatiti: „svako je jednak u ovom Klubu, bez obzira jesi li crn, bijel ili bilo što drugo – ti si igrač ovog tima i član ovog Kluba i ako ne igraš dobro nogomet, nećeš igrati. Ako nisi dobar trener, nećeš trenirati. Ne mogu biti trener zbog identiteta, ne prihvaćam to“. Osim toga, nije htio da on bude razlog zašto bi tražitelji azila ili azilanti dolazili igrati za Klub, već bi trebali željeti igrati za Klub zbog samog Kluba. Njegovo je mišljenje bilo da Klub treba stvoriti okruženje povjerenja na terenu gdje će se tražitelji azila osjećati sigurno, ravnopravno svima ostalima jer se tražitelj azila „nije rodio kao tražitelj azila već kao ljudsko biće“. Te osobe, prema njemu, moraju steći povjerenje u Klub i htjeti u njemu igrati nogomet, što se nije moglo ostvariti samo kroz osobu trenera koji je azilant. Znao je da Klub može stvoriti takvo okruženje, ali ga članovi Kluba nikada nisu pitala o tome. Na kraju je dodao: „NK Zagreb 041 će uvijek biti za mene klub koji poštujem“. Pridružio se Klubu jer je želio dati svoj doprinos, bilo da se radi o integraciji ili o tome da budeš aktivan u društvu. U NK Utrini je bio sretan jer ga nitko nije doživljavao kao tražitelja azila te je naglasio: „zar se ne čovjeka treba gledati kao na tražitelja azila? Ako je netko u Hrvatskoj pet godina i dalje se smatra tražiteljem azila, zar je to društvo u kojemu želi živjeti zauvijek? Ako je tako, onda promašujemo bit toga što je prava integracija“. Dodao je da bi čovjek trebao biti prihvaćen kao dio društva, a ne uvijek kao tražitelj azila. Za njega je integracija slojeviti proces koji se najbolje može opisati na sljedeći način: „Kada se rodi dijete, ono treba naučiti kako sjediti, kako puzati, kako stajati i onda kako hodati. To je proces. I mislim da je tako u svemu u životu, ne samo kada se radi o integraciji, već i o školovanju, zaposlenju“. Dodao je: „ne želim da se na mene gleda kao na slabu osobu... već kao na osobu koja doprinosi društvu. Želim vidjeti tu razinu [integracije, op.a.], a ne da tražitelji azila uvijek rade s tražiteljima azila, kako bi dokazali da su tražitelji azila. Tražitelji azila trebaju raditi i s

društvom“. Mislio je da u Hrvatskoj nije dostignuta ta razina jer je Hrvatska još uvijek u procesu učenja o tražiteljima azila, otkad je postala članica Europske unije.

Druga osoba koja je dobila azil u Hrvatskoj i bila registrirana kao igrač u NK Zagrebu 041 bio je Senegalac (27 godina star). U jednom od naših intervjua rekao mi je da „Zagreb 041“ nije za njega udruga ili organizacija, već „nogometna ekipa, obitelj“. Oni su ga prihvatili i prije no što je dobio svoje „papire“, misleći na azil i uz njega vezanu dozvolu boravka u Hrvatskoj. Naveo je tri osobe, među kojima i navijača-kazivača, kao osobe koje je prve tamo upoznao i s kojima je igrao nogomet, dok je još bio u Porinu i čekao na azil. Poslije je postao igrač NK Zagreba 041. Igrao je jednu sezonu (2015./2016.) jer nakon toga više nije imao vremena za redovito treniranje i igranje nogometa. No ostao je u kontaktu s igračima i ekipom oko Kluba, čuli su se i povremeno vidali. Prema njegovom mišljenju, NK Zagreb 041 imao je značaj za njegovu integraciju jer su ga „ti ljudi“ primili, prihvatili. Objasnio je to sljedećim riječima: „Slušaj... rođen sam i odrastao u obitelji koja voli ljudsko biće i koja poštuje ljudsko biće. Ja sam tako odgajan“, dodajući da je „041“ za njega obitelj jer prvi dan kada su se upoznali na treningu, kada je tamo vidio 15 osoba iz Hrvatske, između njih se stvorilo takvo ozračje kao da se poznaju pet godina: „Pričali smo, smijali se, bilo je *cool*. Tamo je bilo ljudske topline... to je ono što poštujem... i zato ako kažeš organizacija, ne, to je *obitelj*, to nije organizacija“. Kazivač iz Senegala u zadnjoj nogometnoj sezoni (2016./2017.) nije više bio igrač NK Zagreba 041. Nisam ga vidala ni na utakmicama, kao navijača ili promatrača. U intervjuu koji sam s njim vodila krajem ljeta 2017. g., na pitanje zašto više nije ni igrao ni dolazio na utakmice Kluba, odgovorio je da je imao puno poslovnih obaveza.

## Zaključak

Provedeno kvalitativno istraživanje integracije izbjeglica kroz nogometni klub pokazalo je da su uz NK Zagreb 041 povezani višestruki identiteti (pri čemu je identitet istovremeno individualni osjećaj i osjećaj pripadnosti zajednici, usp. Grbić Jakopović 2014, 39) zbog kojih se ljudi učlanjuju ili prate njegov rad i dolaze na utakmice nogometnog tima: identitet nogometnih navijača, identitet člana sportske udruge koja se zalaže za određene vrijednosti, identitet simpatizera takvog jednog, „drugaćijeg“ nogometnog kluba. Zanimljivo je da su neki od članova Kluba, prema riječima kazivača trenera, htjeli njemu, osobi koja je dobila međunarodnu zaštitu u Hrvatskoj, pripisati oznaku „identiteta Kluba“, što on nije htio prihvatiti, smatrajući da svi trebaju biti jednaki. Nadalje, na identifikacijskoj razini integracije (Esser 2001, Heckmann i Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a) Klub ima više značenja: jedno je značenje koje toj razini pripisuje trener koji je Klub prihvatio prvenstveno kao prostor profesionalnog djelovanja, gdje će pokazati svoje znanje i iskustvo o nogometu; drugo je značenje obitelji koje je Klub imao za igrača nogometa; a treće je značenje ono koji neki članovi Kluba za njega pretpostavljaju: Klub kao mjesto otvoreno tražiteljima azila i azilantima i njihovoj integraciji u društvo. To treće značenje pokazalo se tek kao nešto čemu Klub teži,

no u praksi teško ostvaruje. Naime, na početku sezone 2017./2018., u Klubu nije bilo aktivnih igrača niti trenera koji su bili azilanti ili tražitelji azila.

Udruga navijača Bijeli anđeli započela je druženja i igranja nogometa s izbjeglicama i tražiteljima azila nekoliko godina prije no što je sam Klub, NK Zagreb 041, osnovan. Za jednog od mojih kazivača, azilanta, te su aktivnosti bile ključne jer je u tom druženju uspostavio društvene veze (mostove, usp. Ager i Strang 2004; Spracklen et al. 2015) s „domaćim dečkima“ koje su se pokazale važnima za njegov osjećaj povezanosti s onim što će kasnije postati Klub, a on njegovim igračem. Time je osporena teza Spracklena et al. (2015) da je povezivanje između imigranata i lokalnog stanovništva kroz sport upitno. Drugi kazivač, trener, nije uspio takve društvene mostove koji su slični obiteljskim stvoriti s Klubom, ali ga je stvorio u drugom nogometnom klubu, za što je ključan bio osjećaj da su ga tamo primili „samo iz ljubavi“, ne gledajući u njemu izbjeglicu ili azilanta. Kod oba kazivača azilanta te povezanosti, poput obiteljskih, s pripadnicima lokalne zajednice događale su se na interakcijskoj i identifikacijskoj (Esser 2001 te Heckmann i Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Masareñas 2016a) odnosno društvenoj razini (Penninx i Garcés-Masareñas 2016a) njihove integracije. Ekonomsku integraciju kroz Klub nisu ostvarili ni igrač ni trener Kluba. Nadalje, pokazalo se da nogometni klub može biti mjesto u kojemu se igrač ili trener osjeća ravnopravno svima drugima, što je bit integracije, kao procesa postajanja prihvaćenim članom društva (Penninx 2007:10). Istraživanje je potvrdilo i da je integracija dvosmjernan proces, koja je kao takva i uvrštena u dokumente Europske komisije (usp. Penninx i Garcés-Masareñas 2016a, 1), proces u kojem svako svakoga mora prvenstveno biti spreman čuti, potom razumjeti i sukladno tome djelovati. Ta dvosmjernost integracije treba biti usmjerena na pojedinca, konkretnu osobu, a ne na apstraktni pojam izbjeglice, pri tome ne zaboravljajući da „kada u nekome uporno želite vidjeti tražitelja azila, onda ga stavljate u drugu klasu“, kako je naveo kazivač trener. Potrebno je stoga i neprestano propitivati pozicije moći s kojih govorimo kada govorimo o integraciji, jer, parafrazirajući još jednom kazivača trenera, može li „netko tko živi s roditeljima i ima sve što je potrebno“ u potpunosti shvatiti što je integracija, kako se ona odvija ili treba odvijati?

Istraživanje je pokazalo i da se integracija kroz neki sportski klub ne može sagledavati bez razumijevanja dinamike samog kluba i pretpostavljajući da će sama činjenica da je klub naklonjen izbjeglicama značiti i da će se izbjeglice kroz njega dobro integrirati. U tom smislu ovo je istraživanje potvrdilo tezu Spracklena et al. (2015) da se ne može tvrditi da se nove migrantske zajednice samo trebaju organizirati baviti sportom kako bi postale uključene u zajednicu. No, s druge strane, istraživanje je opovrgnulo tvrdnju istih autora da u sportu ne dolazi do stvaranja društvenih mostova između imigranata (u ovom slučaju azilanta) i predstavnika lokalne zajednice, već samo do stvaranja veza među imigrantima, dakle unutar migrantske zajednice. Nogomet, kao aktivnost u kojoj svi pričaju istim jezikom, u hrvatskom se slučaju pokazao prostorom gdje je društvene mostove moguće i poželjno graditi, vodeći računa pri tome da se svakoga u toj igri doživljava ravnopravno, bez da mu se pripisuje identitet tražitelja azila ili azilanta.

## Literatura

- Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture". U *Recapturing Anthropology. Working in the Present*, priredio Richard Fox, 137-163. New York: School of American Research Press.
- Ager, Alastair i Alison Strang. 2004. *Indicators of Integration: Final Report*. London: Homme Office.
- Borgogni, Antonio i Simone Digennaro. 2015. „Jugando en equipo: el rol de las organizaciones deportivas en el apoyo a la integración social de los emigrantes. Playing together: the role of sport organisation in supporting migrants' integration“. *EMPIRIA. Revista de Metodología de Ciencias Sociales* 30: 109-131. DOI/empiria.30.2015.13887.
- Castels, Stephen, Maja Korac, Ellie Vasta i Steven Vertovec. 2002. *Integration: Mapping the Field*. London: Home Office Online Report 28/03. <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110220105210/http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/onlinepubs1.html> (preuzeto 17. siječnja 2017.)
- Charmaz, Kathy. 2011. *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Gerc, Kliford [i. e. Clifford Geertz]. 1998. *Tumačenje kultura I, II*. Beograd: XX vek.
- Grbić Jakopović, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF press.
- Hodges Andrew i Dario Brentin. 2017. „Fan protest and activism: football from below in South-Eastern Europe“. *Soccer & Society, June 2017*: 1-8, DOI: 10.1080/14660970.2017.1333674 (preuzeto 15. 8. 2017.).
- Hodges, Andrew. 2016a. „The hooligan as ‘internal’ other? Football fans, ultras culture and nesting intra-orientalisms“. *International Review for the Sociology of Sport Vol. 51* (4): 410–427.
- Hodges, Andrew. 2016b. „Violence and masculinity amongst left-wing ultras in post-Yugoslav space“. *Sport in Society* 19 (2): 174-186.
- Hodges, Andrew. 2015. „White Angels Zagreb: Combating Homophobia as ‘Rural Primitivism’“. Graz: Centre for Southeast European Studies. Working Paper 13. 1-23. <http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/en/publication/white-angels-zagreb-combating-homophobia-%E2%80%99Crural-primitivism%E2%80%99D> (preuzeto 5. 8. 2017.).
- Jurković, Rahela. 2018. „Integracija osoba pod međunarodnom zaštitom u hrvatsko društvo“. Doktorska dis., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Lalić, Dražen. 2018. *Nogomet i politika: Povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.
- Penninx, Rinus. 2007. "Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy hallenges". *Migracijske i etničke teme* vol. 23/1–2: 7–32.
- Penninx, Rinus i Blanca Garcés-Mascareñas. 2016a. "The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept". U *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*, prir. Blanca Garcés-Mascareñas i Rinus Penninx, 11-30. Cham: Springer. <http://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-21674-4> (preuzeto 15. 1. 2017.).
- Penninx, Rinus i Blanca Garcés-Mascareñas. 2016b. „Integration Policies of European Cities in Comparative Perspective: Structural Convergence and Substantial Differentiation“. *Migracijske i etničke teme* vol. 32/2: 155-189.
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2017. „Carnival Supporters, hooligans, and the 'Against Modern Football' movement: life within the ultras subculture in the Croatian context“. *Sport in Society*, DOI: 10.1080/17430437.2017.1300395 (preuzeto 11. 5. 2018.)
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2013. „Football Supporters in the Context of Croatian Sociology: Research Perspectives 20 Years After“. *Kinesiology* Vol 45/2: 262-275.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pozniak, Romana i Duško Petrović. 2014. „Tražitelji azila kao prijetnja“. *Studia Ethnologica Croatica* Vol. 26/1: 47-72.
- Spracklen, Karl, Jonathan Long i Kevin Hylton. 2015. „Leisure opportunities and new migrant communities: challenging the contribution of sport“. *Leisure Studies* 34 (1): 114-129. DOI: 10.1080/02614367.2014.939989. (preuzeto 11. 1. 2018.)
- Swanborn, Peter. 2010. *Case Study Research: What, Why and How?* London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Šantek, Goran Pavel i Dino Vukušić. 2016. „'Ovo je Dinamo!' – Fenomen Futsal Dinama kao alternativnog navijačkog kluba“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* Vol. 64/2: 289-302.
- Tregoures Loić i Goran Šantek. 2017. „A comparison of two fan initiatives in Croatia: Zajedno za Dinamo (Together for Dinamo) and Naš Hajduk (Our Hajduk)“. *Soccer & Society*, DOI: 10.1080/14660970.2017.1333679 (preuzeto 11. 12. 2017.)
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Vukušić, Dino i Lukas Miošić. 2017. „Reinventing and reclaiming football through radical fan practices? NK Zagreb 041 and Futsal Dinamo“, *Soccer & Society*, May 2017: 1-13. DOI: 10.1080/14660970.2017.1333676. (preuzeto 17.8.2017.)

Womack H. i Z. Balta. 2017. “Nigerian footballer scores success as a coach in Croatia”, 14. Lipanj. Pristupljeno 20. 7. 2017.  
<http://www.unhcr.org/news/stories/2017/6/5937c4bb4/nigerian-footballer-scores-success-coach-croatia.html>

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.